

УДК 331:159.942.3

DOI <https://doi.org/10.32689/maup.psych.2023.1.3>**Елеонора КАДЕБСЬКА**

кандидат економічних наук, доцент кафедри психології, Волинський інститут імені В`ячеслава Липинського Міжрегіональної Академії управління персоналом, вул. Коперника, 8, м. Луцьк, Україна, 43000

ORCID: 0000-0002-0707-6222

Ірина ФАЛОВСЬКА

кандидат економічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та психології, КЗВО «Луцький педагогічний коледж» Волинської обласної ради, пр. Волі, 36, м. Луцьк, Україна, 43000

ORCID: 0000-0002-9101-9430

Eleonora KADEBSKA

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor at Psychology Department, Volyn Institute named after Vyacheslav Lipinsky of Interregional Academy of Personnel Management, 8 Kopernyka street, Lutsk, 43000, Ukraine

ORCID: 0000-0002-0707-6222

Iryna FALOVSKA

Candidate of Economic Sciences, Associate Professor, Associate Professor at Pedagogy and Psychology Department, Lutsk Pedagogical College of the Volyn Regional Council, 36 Volia Avenue, Lutsk, 43000, Ukraine

ORCID: 0000-0002-9101-9430

**СОЦІАЛЬНА РОЛЬ СІМ'Ї ЯК СИСТЕМИ
ТА ЇЇ СТРУКТУРНА ХАРАКТЕРИСТИКА****THE SOCIAL ROLE OF THE FAMILY AS A SYSTEM
AND ITS STRUCTURAL CHARACTERISTICS**

У статті міститься теоретичне обґрунтування та дослідження психологічних особливостей соціальної ролі сімейних стосунків. В Україні кінець XX століття відзначений підвищеним інтересом спеціалістів різного профілю (соціологів, демографів, економістів, психологів, педагогів тощо) до проблем сучасної сім'ї. Традиційно сім'я сприймається як природне середовище, що забезпечує гармонійний розвиток і соціальну адаптацію дитини. Увага вчених пояснюється не тільки професійної проблематикою, але свідчить і про наявність значних труднощів у розвитку цього соціального інституту. За останні двадцять років і в українському суспільстві, і в Європі загалом, відбулися радикальні зміни, які торкнулися всіх соціальних систем, зокрема й сім'ї. У статті розглянуто соціально-психологічну роль сімейної системи як найменшої соціальної складової суспільства, основною метою та завданням якої є виховання і розвиток дітей, батьківсько-дитячі взаємини та стилі батьківського виховання. Методологічною основою роботи є діяльнісний підхід сімейної системи, ідеї гуманістичної психології, а також принципи системності, цілісності, розвитку, детермінізму, єдності зовнішнього і внутрішнього; положення про концептуальні моделі батьківства. У нашій країні протягом тривалого часу існували традиційні підходи щодо оцінки соціальної ролі сім'ї. Однак, теперішні військові дії та відповідні зміни в суспільстві вимагають по-новому підійти до проблем сім'ї, виховання дітей, підготовки їх до майбутнього життя. Сім'я почала все частіше розглядатися як соціальна система. Такий підхід дає змогу зосереджувати увагу на питаннях, які недостатньо вивчалися.

Ключові слова: сім'я, психологічна допомога, сімейні стосунки батьків, сімейна система, батьківська підсистема.

In Ukraine, the end of the 20th century was marked by the increased interest of specialists of various profiles (sociologists, demographers, economists, psychologists, teachers, etc.) in the problems of the modern family. Traditionally, the family is perceived as a natural environment that ensures harmonious development and social adaptation of the child. The attention of scientists is explained not only by professional problems, but also indicates the presence of significant difficulties in the development of this social institution.

Over the past twenty years, radical changes have taken place in Ukrainian society and in Europe in general, affecting all social systems, including the family. The article examines the socio-psychological role of the family system as the smallest social component of society, the main goal and task of which is the upbringing and development of children, parent-child relationships and parenting styles. The purpose of the article is theoretical substantiation and research of psychological features of the social role of family relations.

The methodological basis of the work is the activity approach of the family system, the ideas of humanistic psychology, as well as the principles of systematicity, integrity, development, determinism, unity of the external and internal; provisions on conceptual models of parenthood.

Conclusions. Traditional approaches to assessing the social role of the family existed in our country for a long time. However, current military operations and corresponding changes in society require a new approach to the problems of the family, raising children, and preparing them for future life. The family began to be seen more and more often as a social system. This approach makes it possible to focus attention on issues that have not been sufficiently studied.

Key words: family, psychological help, family relations of parents, family system, parental subsystem.

Актуальність дослідження. Сім'я розглядається як цілісна система, що реалізує сукупність функцій, які забезпечують повне задоволення потреб членів сім'ї, характеризується зовнішніми та внутрішніми межами і ієрархічною рольовою структурою відносин. З нашої точки зору для широти аналізу сімейної системи доцільно розглянути характеристики різних рівнів її функціонування: 1) індивідуальний рівень – характеризує функціонування окремого члена сім'ї як елемента сімейної системи; 2) мікросистемний рівень – стосується функціонування нуклеарної (ядерної) сім'ї, що включає в себе батьків та їх дітей; 3) макросистемний рівень описує функціонування розширеної сім'ї, що складається з трьох та більше поколінь; 4) мега-системний рівень відповідає функціонуванню сім'ї на межі із соціальним оточенням.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття системи тривалий час залишалося прерогативою кібернетики (Н. Вінер, Р. Ешбі), теорії систем (Л. фон Берталанфі, Г. Бейтсон), філософії радикального конструктивізму (Х. фон Ферстер, Е. фон Глазерфельд), біології (В. Вернадський, М. Бернштейн, К. Лоренц, Н. Тінберген), антропології (М. Мід), лише потім проникли в культурологію, соціологію, психологію (Г. Бейтсон, Т. Лірі, Р. Вілсон, А. Кожибський). Особливо широкого розповсюдження, як зазначає Н. Максимова, системний підхід набуває в галузі розуміння сімейних стосунків. У психології цей підхід знайшов відображення, передусім, у розвитку теорії сімейних систем і соціально-екологічних моделей [5, с. 38–39].

Виклад основного матеріалу дослідження. Вперше в історії психології визначення сім'ї як системи запропонував Д. Джексон у 1965 році [1]. Автор розглядав сімейну систему як єдине утворення, що має певні особливості функціонування і розвитку. Саме ця теорія стала переломним моментом у науковому підході до вивчення сім'ї. Принцип системності в психології базується на тому, що проблеми людини пов'язані з порушеннями в соціальній системі – у нашому випадку в сімейній системі, – а тому ці порушення впливають на всіх членів сім'ї. Для того, щоб їм допомогти, треба впливати на сімейну систему загалом. Таким чином, сім'я розгляда-

ється як інтерактивне, взаємозалежне і реактивне утворення: все, що відбувається з одним із членів сім'ї (або стосується його), впливає на всіх інших її членів. На відміну від більш ранніх підходів, теорія сімейних систем заперечує ту думку, за якою сім'ю характеризують лінійні стосунки і єдиними важливими є стосунки між матір'ю і дитиною. Сімейна психологія прагне змінити стосунки між усіма членами сім'ї, згуртувавши їх для розв'язання спільних проблем, і тим самим досягти змін на рівні сімейної системи у цілому [5, с. 38–39]. Д. Джексоні його послідовники ввели нові поняття і моделі теорії систем: система, підсистема, холон, зворотний зв'язок, інформація тощо. Так, за його визначенням, сім'я як система є єдиним цілим психологічним і біологічним організмом, в якому існують диференційовані, але взаємопов'язані підсистеми: подружжя, батьківська, підсистема сиблінгів.

Подружжя підсистема є моделлю інтимних взаємин, що проявляються у сімейній взаємодії. З бачень Г. Будинайте, крізь призму функційної подружньої підсистеми відображаються приклади того, як виражати симпатію і кохання, як ставитись до партнера у стресовій ситуації, як долати конфлікти. Дисфункційна подружжя підсистема зазвичай використовує інші підсистеми, найчастіше сиблінгову підсистему, або дитячий організм, якщо дитина одна, для своєї стабілізації.

Варто досліджувати і таку підсистему сімейної системи, як батьківська підсистема, яка пов'язана з функціями догляду за дітьми та їх вихованням. Особливості взаємодії у цій підсистемі впливають на різні аспекти розвитку особистості. Залежно від батьківського ставлення у дитини формується відчуття своєї адекватності. Вона пізнає, які види поведінки приймаються, а які забороняються. Через батьківську підсистему дитина засвоює притаманні її сім'ї способи вирішення конфліктів і стиль поведінки, які в подальшому використовує у своїй взаємодії з соціумом [9].

У свою чергу звернемося до наукових підходів Н. Оліферович, в яких робиться акцент на виділенні інших трьох основних типів сімейних підсистем.

1. Індивідуальна підсистема являє окремого члена сім'ї. В межах сімейної терапії вона завжди розглядається у взаємозв'язку

з іншими підсистемами, тобто функціонування окремого члена сім'ї аналізується у контексті його численних сімейних зв'язків.

2. Підсистеми, де члени сім'ї належать до одного покоління. 2.1. Подружня підсистема – база нуклеарної сім'ї, визначає її функціонування. Вона включає в себе подружжя, взаємодія яких спрямована на підтримку основної задачі даної підсистеми – задоволення особистих потреб шлюбних партнерів (у любові, близькості, підтримці, турботі, увазі, а також матеріальних і сексуальних потреб). 2.2. Батьківська підсистема. Ця підсистема об'єднує членів сім'ї, взаємодія яких пов'язана із виконанням батьківських функцій, що включають у себе турботу про дітей, їх виховання, розвиток, соціалізацію тощо. Батьківська підсистема не завжди складається з батька та матері, як у традиційній моделі сім'ї, але також може включати значимих інших, які тією чи іншою мірою беруть участь у вихованні дітей. 2.3. Сиблінгова підсистема складається з братів та сестер нуклеарної сім'ї. Сюди також входять прийомні та усиновлені діти. Правила поведінки в сиблінговій підсистемі визначаються взаємодіями типу брат – сестра (брат – брат, сестра – сестра). Головна задача даної підсистеми – сприяти розвитку навичок взаємодії дитини з ровесниками. Це своєрідний експериментальний майданчик, де дитина має можливість досліджувати людей та будувати з ними різного роду стосунки. Вміння відстоювати свою позицію, приєднуватися до коаліції, поступатися, домовлятися – всьому цьому дитина вчиться в групі ровесників. Якщо в сім'ї є лише одна дитина, вона зазвичай встановлює дружні взаємини з дітьми сусідів та родичів при умові відсутності перепон для її спілкування за межами сімейної системи. Ці взаємини дозволяють замінити взаємодію у підсистемі сиблінгів.

3. Дитячо-батьківська підсистема представлена членами сім'ї, що відносяться до різних поколінь, а саме батьками та їх ще не дорослими дітьми. Взаємодія членів сім'ї, що стосується даної підсистеми, спрямована на реалізацію задачі формування у дітей навичок саморегуляції, засвоєння ними норм, цінностей та моделей взаємовідносин у ієрархічній соціальній системі. Саме в межах цих взаємостосунків дитина вибудовує систему життєвих цінностей, набуває досвіду дотримання правил та законів, виконання зобов'язань, дотримання традицій тощо.

Цікавим для дослідження є виділення 4 підсистем Н. Максимовою 1) шлюбна: чоловік і дружина; 2) батьківська: батько (мати) і дитина; 3) сиблінгова (братньо-сестрин-

ська): дитина і дитина; 4) позасімейна: взаємодія з родичами, друзями, фахівцями тощо [5, с. 39]. На формування підсистем впливають структурні характеристики сім'ї (наприклад, кількість позасімейних зв'язків, неповнота сім'ї, кількість дітей) і поточна стадія життєвого циклу сім'ї.

Проблема розвитку сучасної сім'ї та особливостей її функціонування як системи була предметом дослідження Д. Фрімена. З точки зору автора, сімейну систему можна розглядати як єдине утворення, якому притаманні певні особливості структури, функціонування і розвитку. До структури відносять: склад сім'ї; системи різних рівнів (вся сім'я в цілому, підсистема батьків, дитяча підсистема, індивідуальні підсистеми); основні параметри (ієрархія, внутрішні і зовнішні кордони, рольові аспекти); характер структурних проблем (коаліції, реверсія ієрархії, тип незбалансованості сімейної структури) [7, с. 24].

У зв'язку з цим варто розглядати таку структурну характеристику сімейної системи, як типологію сімей, тобто розподіл сімей в залежності від існування особливостей соціально-демографічного складу та функцій. Спроби створити типологію сім'ї у психології робилися багато разів, але єдиної класифікації не існує, тому ми наведемо найбільш розповсюджені в сучасній психологічній літературі класифікації.

Історично склалися типи сім'ї в залежності їхніх основних показників функціонування. У нашому дослідженні ми надаємо великого значення такому показнику, як розподіл лідерства. Відповідно до цього в науці виділяють 1) традиційну сім'ю (спільне проживання принаймні трьох поколінь (бабусі-дідуся, їхні дорослі діти з шлюбним партнером, онуки), економічна залежність жінки від чоловіка (чоловік – власник власності), чіткий поділ сімейних обов'язків (чоловік працює, дружина народжує і виховує дітей, старші діти доглядають за молодшими і т.д.), голова родини – чоловік; 2) нетрадиційну сім'ю (жінки працюють нарівні з чоловіками, роботу на виробництві жінка поєднує з домашніми обов'язками, тобто жінка перебуває в ситуації подвійного навантаження); 3) егалітарну сім'ю, яка відрізняється справедливим розподілом домашніх обов'язків, демократичним характером відносин (всі важливі для сім'ї рішення приймаються всіма її членами), емоційною насиченістю відносин (почуттям любові, взаємної відповідальності один за одного і т.д.) [2; 9].

Враховуючи показники, засновані на виділенні функцій, що переважають в сімейній

діяльності, ми звертаємо увагу на такі типи сімей: 1) патріархальна сім'я (основна функція – господарсько-економічна, що означає спільне ведення господарства, досягнення економічного добробуту); 2) дітоцентриська сім'я (найважливіша функція – виховання дітей, підготовка їх до самостійного життя в сучасному суспільстві); 3) подружня сім'я (її основна функція – емоційне задоволення шлюбних партнерів). На думку А. Антонова, В. Медкова, останній тип, поки ще не поширений в суспільстві та характеризує родину майбутнього [6].

Актуальною типологією в межах системного підходу є вивчення демографічної ситуації сім'ї (кількість її членів). Залежно від показника, що стосується складу сім'ї ми звертаємося до бачень М. Боуена [10], О. Бондаренка, Г. Клімантової, С. Ничипоренка, А. Синельникова, Е. Тофлера, які виділяють 1) нуклеарну (повну) сім'ю – батьки і діти; 2) розширену сім'ю – батьки, діти та інші родичі; 3) неповну сім'ю – один з батьків відсутній; 4) деформовану сім'ю (наявність вітчима замість батька чи мачухи замість матері).

За показником дієздатності ми звертаємося до виділення типів сімей за Є. Силаєвою: 1) сім'ї з обмеженою дієздатністю (у силу психосоматичних, вікових особливостей її члени не здатні самостійно заробляти на існування – пенсіонери, інваліди тощо); 2) сім'ї з тимчасово обмеженою дієздатністю (психосоматичні, вікові особливості лише тимчасово обмежують соціально-економічну самостійність, наприклад, сім'ї, що переживають будь-який вид соціальних катаклізмів, включаючи безробіття, сім'ї інвалідів); 3) сім'ї з необмеженою дієздатністю (члени сім'ї мають повний спектр можливостей вписатися в соціальний простір і адаптуватися до умов, що змінюються, що не носять характеру соціального катаклізму) [7].

Важливими для нашого наукового пошуку є класифікації типів сімей І. Грибеннікова, які здійснюють і за такими показниками: 1) кількість дітей: одnodітна сім'я; малодітна; багатодітна сім'я; 2) станом здоров'я: здорова, невротична, психологічно благополучна [3].

Особливий інтерес для нас склав показник типів сімей за О. Кляпець, при якому розрізняють сім'ї за засобами реагування на стресові, конфліктні ситуації й нормативні кризи (пов'язані з певними етапами сімейного функціонування): благополучні сім'ї (функційні) та неблагополучні сім'ї (дисфункційні) [4]. Неблагополучні сім'ї поділяють на конфліктні, кризові, проблемні [6], нестабільні, дезорганізовані.

У своїй роботі ми звертаємося до бачень Л. Шнейдер, де виділено псевдофункційні сім'ї, в яких основна маса зусиль спрямована на підтримку злагоди і єдності перед зовнішнім світом і в яких виключені будь-які індивідуальні розбіжності, а цілісність досягається завдяки підпорядкуванню волі і бажань усіх волі й бажанням одного та ригідні псевдо-соціальні сім'ї, в яких спостерігається домінування одного члена сім'ї з надмірною залежністю інших, жорстка регламентація сімейного життя, немає двостороннього емоційного тепла, що призводить до автономізації духовного світу членів сім'ї від вторгнення владного лідера.

Звертаючись до точки зору А. Варга та Т. Дрябкіної, ми розглядаємо сімейну систему у цілому за принципом тотальності системи [2]. Коли стосунки в певній підсистемі є нестабільними та її члени не можуть вирішити проблем, що виникають між ними, то ці проблеми можуть відобразитися на стосунках цих людей в інших підсистемах, членами яких вони є. Наприклад, негарязди між чоловіком і дружиною позначаються на їх стосунках з дитиною. Тому при спробі оцінити підсистему «дитина – батько» необхідно брати до уваги стосунки дитини і батька, дитини і матері, а також стосунки батьків один з одним (якщо йдеться про нуклеарну сім'ю), а в разі розширення сім'ї стосунки в інших підсистемах [5, с. 86]. У функційній сімейній системі стосунки між підсистемами є збалансованими, тобто жодний із членів сім'ї не є виключеним із стосунків з іншими. Дисбаланс виникає, коли член кількох підсистем приділяє надто багато уваги одній із підсистем, нехтуючи іншими. Наприклад, подружжя більше турбують власні стосунки і вони не приділяють увагу дитині. Або навпаки, мати повністю присвячує себе дитині, а чоловік почувується покинутим. При народженні дитини для подружжя важливим є питання вирішити для себе, скільки б часу вони хотіли приділяти один одному, а скільки – дитині. Коли в сім'ї з'являється друга дитина, то формується ще одна підсистема – сиблінгів. Стосунки сиблінгів не схожі на стосунки в жодній іншій підсистемі. Батьки можуть переживати складні відчуття і проблеми, якщо сиблінги конкурують один з одним, або їх стосунки настільки близькі, що створюють коаліцію проти батьків. Якщо батьки пробують втручатися в стосунки сиблінгів, це, як правило, порушує баланс підсистеми. Типовими є помилки, коли батьки не надають сиблінгам можливості самостійно розв'язувати конфлікти, які між ними виникають; якщо батьки

намагаються вплинути на стосунки сиблінгів, віддаючи перевагу одному з них; якщо не враховують різницю у віці або завжди перекладають відповідальність зі старшої дитини на меншу чи навпаки [5, с. 86].

Отже, в рамках системного підходу сім'я розглядається як цілісна система, що реалізує сукупність функцій, які забезпечують повне задоволення потреб членів сім'ї, характеризується зовнішніми та внутрішніми межами і ієрархічною рольовою структурою відносин [1; 5]. Межі сімейної системи визначаються взаємовідносинами між сім'єю і її найближчим соціальним оточенням (зовнішні межі) і між різними підсистемами всередині сім'ї (внутрішні межі). В нашому дослідженні складає інтерес сім'я на рівні двох основних підсистем: підсистеми подружніх відносин і підсистеми дитячо-батьківських відносин. Ми дотримуємося точки зору Н. Максимової, що батьківська є найважливішою підсистемою, яка багато в чому визначає результати змін у сімейній системі загалом [5, с. 42–43]. З позицій системного підходу зміна поведінки сиблінгової підсистеми та окремих членів сім'ї досягається шляхом впливу на всю систему.

Висновки. Концептуалізація проблеми функціонування сімейної системи через виділення найбільш значимих одиниць ана-

лізу підсистем є не лише важливою теоретико-методологічною задачею, але має також серйозне прикладне значення. Різні автори наводять різні класифікації показників функціонування сімейної системи, на рівні виділених двох основних підсистем, у зв'язку з чим і як у початкуючих, так у досвідчених сімейних психологів та психотерапевтів часто виникає проблема визначення фокусу роботи при первинній діагностиці і при плануванні психотерапевтичної стратегії. З нашої точки зору для широти аналізу сімейної системи доцільно розглянути характеристики різних рівнів її функціонування: 1) індивідуальний рівень – характеризує функціонування окремого члена сім'ї як елемента сімейної системи; 2) мікросистемний рівень – стосується функціонування нуклеарної (ядерної) сім'ї, що включає в себе батьків та їх дітей; 3) макросистемний рівень описує функціонування розширеної сім'ї, що складається з трьох та більше поколінь; 4) мегасистемний рівень відповідає функціонуванню сім'ї на межі із соціальним оточенням. Їх врахування дозволяє забезпечити численність перспектив при роботі із сім'єю. У своєму дослідженні ми робимо акцент на двох перших рівнях а саме на індивідуальному рівні та мікрорівні сімейної системи.

Література:

1. Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М. Словарь-справочник по психологической диагностике. Киев: Научная мысль, 1987. С. 98–101.
2. Вікова та педагогічна психологія: навчальний посібник / О.В. Скрипченко, Л.В. Долинська, З.В. Огороднійчук. Київ: Просвіта, 2001. 416 с.
3. Гребенніков І.В., Ковінько Л.В. Хрестоматія по етиці і психології сімейного життя. Київ: Рад. школа, 1990. 305 с.
4. Кляпець О.Я. Психологічні чинники вибору молодою людиною цивільного шлюбу: автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.05 / Ін-т соц. та політ. психології АПН України; Ольга Яківна Кляпець. Київ, 2004. 21 с.
5. Максимова Н.Ю. Сімейне консультування: навч. посібн. Київ: ДП Вид. Дім «Персонал», 2011. 304 с.
6. Психологія сім'ї: навч. посібник / за заг. ред. В. М. Поліщука. Суми: Універ. книга, 2009. 269 с.
7. Седих К.В. Психологія взаємодії систем: сім'я та освітні інституції: монографія. Полтава: Довкілля, 2008. 260 с.
8. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми у конфліктний та постконфліктний період: метод. рек. / Н.П. Бочкор, Є.В. Дубровська, Н.В. Лунченко та ін. Київ: МЖПЦ «Ла Страда-Україна», 2014. 84 с.
9. Соціально-психологічні проблеми становлення суб'єкта економічної соціалізації: монографія / [Т.В. Говорун та ін.]; за ред. В.В. Москаленко; Нац. акад. пед. наук України, Ін-т психології ім. Г.С. Костюка. Київ; Кіровоград: Імекс, 2012. С. 194–205.
10. Федоренко Р.П. Психологія сім'ї: навч. посіб. Луцьк: РВВ «Вежа-Друк», 2015. 360 с.

References:

1. Burlachuk L.F., Morozov S.M. Slovarj-spravochnyk po psykholohycheskoj dyagnostyke. Kyev: Nauchnaja myslj, 1987. S. 98–101.
2. Vikova ta pedagoghichna psykholohija: navchalnyj posibnyk / O.V. Skrypchenko, L.V. Dolyns'ka, Z.V. Oghorodnijchuk. Kyjiv: Prosvita, 2001. 416 s.
3. Ghrebennikov I.V., Kovinjko L.V. Khrestomatija po etyци i psykholohiji simejnogho zhyttja. Kyjiv: Rad. shkola, 1990. 305 s.
4. Kljapecj O.Ja. Psykholohichni chynnyky vyboru molodoju ljudynuju cyvilnogho shljubu: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.05 / In-t soc. ta polit. psykholohiji APN Ukrajinu; Oljgha Jakivna Kljapecj. Kyjiv, 2004. 21 s.
5. Maksymova N.Ju. Simejne konsuljtuvannja: navch. posibn. Kyjiv: DP Vyd. Dim «Personal», 2011. 304 s.
6. Psykholohija sim'ji: navch. posibnyk / za zagh. red. V.M. Polishhuka. Sumy: Univer. knygha, 2009. 269 s.
7. Sedykh KV. Psykholohija vzajemodiji system: sim'ja ta osvितni instytuciji: monoghrafija. Poltava: Dovkillja, 2008. 260 s.
8. Socialjno-pedagoghichna ta psykholohichna robota z ditjmy u konfliktnyj ta postkonfliktnyj period: metod. rek. / N.P. Bochkor, Je.V. Dubrovs'ka, N.V. Lunchenko ta in. Kyjiv: MZhPC «La Strada-Ukrajinu», 2014. 84 c.
9. Socialjno-psykholohichni problemy stanovlennja sub'jekta ekonomichnoji socializaciji: monoghrafija / [T.V. Ghovorun ta in.]; za red. V.V. Moskalenko ; Nac. akad. ped. nauk Ukrajinu, In-t psykholohiji im. Gh. S. Kostjuka. Kyjiv; Kirovohrad: Imeks, 2012. S. 194–205.
10. Fedorenko R.P. Psykholohija sim'ji: navch. posib. Lucjk: RVV «Vezha-Druk», 2015. 360 s.